

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԴՆԵՍԸ ԳԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԵՆ

Հին օրերու արդարադատութեան եւ աւանդապահ ոգիին մէկ խօսուած պատկերն է այս հրովարտակը, եւ եթէ պահուած ըլլար այդ դեղեցիկ դիմը, Միլին եւ Մերձաւոր Արեւելքներուն պիտի խնայուած ըլլային այն տխուր էջերը, որոնք գրուեցան հայու արիւնքով եւ Սուլթան Մահմուտի վիթաժ յաջորդներուն ձեռքով: Հին օրերու դժբախտութիւնն այն էր որ արդարութիւնը շատ անգամ կը դառնար գէնք՝ առանց դաշնի դահլիճներու ձեռքը: Եւ այս պարագային սուլթանական հրամաններու գործադրութիւնը՝ նոր միջոցներ կը հայթաթէր կաշառակեր թուրք պաշտօնեաներուն: Երկու հարիւր միլիոն յունադաւաններու զանազան կը փորձէ ոսկիի գէղեցնու տակ լուցնել արդարութեան ձայնը, դուռ բանալով մեծածախս Պոլիս-Երուսաղէմ երթեւեկներու եւ անվերջանալի նուիրաբաշխումներու, մինչեւ որ Երուսաղէմ կը հասնի Սուլթան Մահմուտ Բ-ի 1813-ի երկրորդ եւ սպառնալից հրաման-հրովարտակը՝ իր հրովարտակին կէտ առ կէտ եւ անմիջական դժբախտութեան համար: Ամբողջ 12 տարին, 1802-1814 տեւող այս դատաւարութիւնը կը վերջանայ Հայ Երուսաղէմի՝ Ս. Յակոբայ Միաբանութեան պատուաբեր յաղթանակով, բայց կողմերը կը հասցնէ սնանկութեան եւ յաղթանակը գնուած կ'ըլլայ մեծ գնով, որուն տարողութեան մասին դադափոր մը տալու համար բռնք որ Հայոց կողմէ միմիայն Երուսաղէմի մէջ վճարւած է 899,564 դահկան, չորք 9000 ոսկեգրամ նսփոխն, առանց հաշուելու ճանապարհածախսերն ու ճեղքները Սուլթանի անկուշտ արծաթաւէր պաշտօնեաներուն: Այս թիւերը առնուած են Ս. Յակոբայ տոմարներէն (Տ.Ս. էջ՝ 921):

Հայ Երուսաղէմը նորէն կը կշի նոր

պարտքերու տակ. Ս. Յակոբայ բարձրաստիճան գինուրեթալներէն ոմանք կը հեռանան Վանքէն՝ ազատելու համար անխիղճ պարտապահանջներու հետապնդումներէն ու խաշուանկումներէն: Նուիրակներ կը զրկուին Խոզտուրքի համար, եւ դիմումներ կը կատարուին Սուլթան Մահմուտի մօտ պետական պահանջներու համար: Սուլթանը Ֆերմանով մը կը շնորհէ՝ մայր դամարին համար վճարումի դիւրութիւններ, տոկոսներու ջնջում եւ նոր, զեղչեալ տուրքերու սահմանում:

Հայ սիրտը կրկին կը բարխէ Հայ Սիոնի ճակատագրով. հայ մեծահարուստի իշխանական նուէրներովն ու հայ աղքատիկ շինականի յումաներով կրկին կը սկսի ձախ տալ Ս. Յակոբայ սնտուկը. կը վճարուին պարտքերը, կը սկսին նորոգուել սրբապարհերը, կը բարձրանան նոր պատեր եւ կը կանգնին նոր գմբէթներ. վերջապէս, Պօղոս Պատրիարքի շինարար ձեռքը կը բանայ նոր շրջան մը Հայ Երուսաղէմի պատմութեան մէջ:

Ս. Յակոբէն ներս կը հաստատուի տպարան եւ կը սկսի նոր դարադուլ մը Գիւթեմպերիկի զանաթեղով: 1833-ին կը սկսին թաւալիլ զլանները. Թուրքին կը յանձնուին հայ միտքի մարդարիտները: Ս. Յակոբայ Միաբանները Գիւթեմպերիկի կանթեղին կը խառնեն իրենց աչքի յոյսն ու ճակտի բրդախիթը, եւ իրենց օրհնեալ մատներով կը հրատարակուին ու հայ ժողովուրդին կու տան արժէքաւոր հատորներ, եւ կը գոհացնեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծիսակատարութեան պահանջները՝ դրեթէ առանձինն մատուցելով յանձնելով Ժամագիրք, Մաշտոց, Աւետարան, Ճաշոց, Նարեկ, Սարգիս, Շարական, Շարականոց եւ այլն: Լո՞ւ է որ տալին անդամ կը հրատարակուին շարք մը

պատմական արժեք ներկայացնող դրքեր՝ նշիչէն, Միգայէլ Ասորիէն, Դրիգոր Դաւանադցիէն, Երեմիա Ձէլպիւն, Մատթէոս Ուռուշանցիէն, Լամբրոնացիէն, Միսիթար Սկիււազցիէն եւայլն: Իսկ նորերէն՝ Օրմանեան Պատրիարքէն, Դուրեան Պատրիարքէն, Թորգոս Պատրիարքէն, Գարեգին Կաթողիկոսէն, Տիգրան Սաւալանեանցէն, Օշականէն, Վարուժանէն, Եղիմարդէն եւայլն: Երկրորդն է որ 1866-էն ի վեր կը հրատարակուի (փոքր ընդհատումով) «Միոն» ամսաթիւթի՝ կրօնական, բանասիրական, պատմական եւ գրական ճոխ բովանդակութեամբ: Մեծ է պատուիր Հայ Երուսաղէմի տպարանին, որ հետզհետէ ճոխացեր եւ հարստացեր է:

Յարգ. տպուած են շուրջ 400 տարբեր հատորներ, որոնցմէ շատեր տպուած են կրկին ու կրկին 4-10 անգամներ:

1836-ին Հայ Երուսաղէմի 200,000 դահեկանի ձեռնառութեամբ Պոլսոյ մէջ կը սկսի Երուսաղէմի ուսումնարանը, իսկ 7 տարի վերջ՝ 1843-ին, Հայ Երուսաղէմի իր գրկին մէջ կ'ունենայ իր ժառանգաւորաց-լինծաւորներ:

Իսկ 1853-ին Յովհաննէս Ձմիւռնիացի Պատրիարքը կը ձեռնարկէ ներկայ Հոյակապ Պատրիարքարանի եւ ժառանգաւորացի չէնքին կոթողական աշխատանքին: Ետևող ժառանգաւորաց-լինծաւորանքը կը փոխադրուի նոր շէնք:

Հայ Երուսաղէմը, գիտակ իր բարձր առաքելութեան եւ օրուան պահանջին, Ընծաւորանի անդրանիկ Հունձքէն Պոլսոյ կը զրկէ երեք խոստմանք, ուշիմ քարկաւազներ, բարձրագոյն կրթութեան ի խնդիր: Այս փոքր խումբը ազգին տուած է Երջանեկայիշտակ Սահայ Կաթողիկոս Պապարեանը, երկարամեակ ցահակալը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ՝ Ընծաւորանք՝ ազգին տուած է աւելի քան երկու հարիւր պատրաստուած կրօնականներ՝ կուսակրօն եւ ամուսնացեալ, միայն վերջին 35 տարիներուն՝ Հաղցոցած է բազմաշնորհ Դուրեան Պատրիարքի, Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի, Գուշակեան, Նշանեան եւ Իսրայէլեան պատրիարքներու եւ անոնց ձեռնասուցներու շունչով անած ու Հառակ նետած 43 կուսակրօն հոգեւորականներ, որոնց մէկ եւ գլխաւոր

Թիւր կը ծառայէ Երուսաղէմէն դուրս եւ աշխարհիս չորս ծագերուն՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան թեմերուն մէջ, իր մէջ հաշուելով 2 պատրիարք՝ Երուսաղէմի Եղիշէ Արք. Տէրաշեքեանը եւ Պոլսոյ Ենորհ Արք. Գալուստեանը. 3 Հայրապետական Պատրիարքներ՝ Սերովբէ Արք. Մանուկեան՝ Եւրոպայի, Պոսկ Եպս. Թումայեան՝ Անգլիոյ եւ Բարգէն Արք. Ապատեան՝ Հաւալոյն Ամերիկայի. երեք թեմակալ Առաջնորդներ՝ Սիւն Արք. Մանուկեան՝ Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Գաւառայի, Թորգոս Եպս. Մանուկեան՝ Գալիֆորնիոյ եւ Շաւարշ Եպս. Գուլումեան՝ Դամասկոսի. երկու Առաջնորդական փոխանորդներ՝ Միւսոն Մ. Վրդ. Կրճիկեան՝ Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Չաւէն Մ. Վրդ. Ձինչիեան՝ Եգիպտոսի: Երեկայիս ժառանգաւորաց-Ընծաւորանք ունի 43 ուսանողներ, որոնք կը պատրաստուին Հոգեւորական ծառայութեան, շարունակելու համար Հայ Երուսաղէմի պատմական ու պատուական առաքելութիւնը:

1836-ին Հայոց Պատրիարքը կ'արտօնուի վերաշինել իր մէկ սրբավայրը՝ Զիթենեաց Լերան վանքը: Այս սրբատեղիի կը նորոգուի եւ կը հարստանայ նոր շէնքերով: Վանքն ու Համբարձման եկեղեցին կ'աւելցնեն նոր փայլ Երուսաղէմի շրջապատին: Բայց Լատինք եւ Յոյներ՝ անորակելի նախանձէ ձգուած՝ կը միտին հիմնայտակ ընել զայն: Կը դիմեն ամէն միջոցի, Յոյնիակ տանիկ դատարանի մէջ կը վկայեն թէ՛ Զիթենեաց Լերան Վանքին գետնը կը պատկանի մահմետականներուն: Ի վերջոյ Յրաւայի եւ Ռուսիոյ դեսպաններուն ճնշումով Սուլթանը յետ կը կոչէ Հայոց տրուած արտօնութիւնը եւ կը հրահանգէ քանդել Վանքը: 1839-ից Լատին եւ Յոյն կղերներ, Կաթոլիկ եւ Օրթոտոքս շքիստոնեանք, փոքով քմրուկով, քան ու բրիչով օր ցերեկով կը գործադրեն քանդումի հրահանգը, հիմնայտակ կը կործանեն Հայոց այս պնդում սրբավայրը, որուն համար 1836-ին ժախքւած էր 3150 ոսկի նախադրում: Տնօրէնական Սրբավայրերու իրաւակից երկու հաստատութիւնները՝ Լատին եւ Յոյն, կ'արձանագրեն նոր ամօթալի դրուագ մըն ալ (Տ. Ս. էջ՝ 999):

Միջ-պատերազմաբանական վեճ ու կռիւները վերջերս սկսած էին առիթներ ստեղծել օտար միջամտութիւններու համար: Ամենափոքր դէպքեր, կանթեղի, փողոցի, բանակի, պատկերի, վարագոյրի, աշխուռ, տեսուչի եւ տնտեսի վեճերու արիթմով, ռուսական եւ ֆրանսական դիմում-միջամտութիւնները կը սկսին ձանձրանալի դառնալ եւ մտահոգել առլթանները: Սուլթան Ապտիւլ Մեհմետ, առաջին առնելու համար այս դիտացւելերուն, պալատ կանչելով Հայոց, Յուսէպ եւ Հոսովմահանայ Պաշայ պատերազմները (Յունիս 1841), իր պաշտօնատարներուն միջոցաւ կը յայտնէ Գահուն նրա պատակները իր հպատակներուն համար... կրօնի եւ ծէսերու կատարեալ արտաութիւն չնորհել ամենուն...: Սուլթանը 1853 Մա.իս 25 թուակիր հրովարտակով մը կը յայտարարէ.

«...Կայսերական կառավարութիւն յօժարութիւն ցոյց տուաւ որ տրուածնաւ տալէ կարգի հպատակները կատարելալ տաշտարտութիւն գտնեն եւ առանց բացառութեան... համգտութիւն վայելին իրենց կրօնական պաշտամունքներուն եւ հագուար գործերուն մէջ...: Տէրութեան հպատակ Հայ եկեղեցականներուն տրուած բոլոր տեսցութիւններն ու շնորհները եւ ալ հաստատելով կը հրամայեմ որ յարգուիմ անմեղ ամբողջութեամբ... հակառակ գործողները պիտի պատժուին եւ հանդիպին կայսերական քարկութեան...» (Տ. Ս. էջ՝ 1217): Սուլթան Ապտիւլ Մեհմետ (1839-1861) վերոյիշեալ (1853-ի) վերահաստատումը կրրկին կը դառնային Ս. Յակոբայ մենակեացները: Կը վերսկսին շինարարութիւնները եւ նորոգութիւնները:

1866-ին՝ յուսմախ Նուայի Պատրիարքի օրով, կը կազմակերպուի Հայ Երուսաղէմի Մատենադարանը, Պատմութիւն Երուսաղէմի երկհասոր մեծարժէք պատմագրքի հեղինակ Տիգրան Մաւալանեանցի (Տ. Ս. 4 հոկտեմբեր համար: Կարգի կը գրուին Ս. Յակոբայ Վանքին հոս ու հոն ամփոփուած դրագիրներն ու հոսթիւները, որոնք կը կազմեն Հայութեան անդին հարստութեան մէկ կարեւոր մասը, ինչպէս կը վկայէ Նրանանորհ Օրմանեան Պատրիարք, զանոնք 1914-1918 թուականներուն ալքէ անցնելէ

եւ շինական մեծ մտքին գնահատման ենթարկելէ վերջ, Իսկ Շահէ Վրդ. Անէմեան կը հաստատէ թէ Հայ Երուսաղէմի մատենադարանը ունի Արտատահմանի գրչագիրներու մեծադոյն հաւաքածոն, աւելի քան 4000 գրչագիրներով եւ Հայ մանրանկարչու թիւն հնագոյն եւ լաւագոյն նմուշներով, Բուլիին ծագեղագրգած 7 ձեռագիրներէն հինգը կը գտնուին Երուսաղէմ. Երզնկայի դրչութեան արուեստի միակ նմուշը՝ Առաւածաշունչը, զոր ռուսմանարած է Ներշնկայիշատակ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանց. Հեթում Թագաւորի, Կեռան Թագուհիի եւ այլ իշխաններու աղօթագրքերը եւ Աւետարանները. մեր պատմարտներէն շատերու հնագոյն բնագիրները եւ տաւալին ծառթ եւ անծառթ, լոյս չընծայուած բնագիրներ, որոնք հնագիտէ կը հրատարակւին Վերուսաղէմի Ձեռագրաց Ցուցակ-ին մէջ, աշխատարկութեամբ Ձեռագրաց Մատենադարանի տեսուչ Գեոր. Նորայր Նպս. Պոգրաբանի: 1929-ին, Գրչութեան Պատրիարքի օրով, մեծանուն Գալուստ Կիւլպէնկեանի բարեբարութեամբ կը կառուցուի Կիւլպէնկեան Մատենադարանը, ուր կը մէկտեղուի Ս. Յակոբայ Վատենա հարստութիւն-ը: Այսօր տն ունի 50.000 արժէքաւոր գրքեր եւ կը նկատուի Միջին Արեւելի լաւագոյն հայագիտական կեդրոնը:

Նուայի Պատրիարք անկախ չի թողոր Ս. Յակոբայ զանձատան անդին տաւաղներու պահպանութիւնը: Հայ Երուսաղէմի գանձատունը միմ է աշխարհիս կրօնական գանձարաններու լուազոյններէն: Ան թանկարանն է առաւելապէս Հայ օրտի, բարեկրթն Հայ, հոգիներու սրտագեղուններու մարմին առած զոյգիցի իշխանութիւնուն: Հոն ամփոփուած են՝ մինչեւ օրս մեզի եւ միարաններէն շատ շատերուն անծառթ մրնացած թանկագին արուեստակերտ ոսկեղէն. ձեռարուեստի գլուխգործոցներու կարգի կան Հեթում Բ. Թագաւորի գաւազանք (ԺԳ. դար), Գրիգոր Պարոնտէրի (ԺԶ. դար), Գրիգոր Շիթայակիւրի եւ Յովհաննէս Կոլոսի (ԺԷ. դար), Յովհաննէս Ձմիւռնիաւցիի (ԺԹ. դար) մեծարժէք գաւազանները, լաւները, աղիհները, պիստներն ու ժամանցոյցները. ձոյլ ոսկի սկիհներ, մարգարտահիւս թաղիր, ոսկի կանթեղներ, մասունքի

թանկագին տուփեր, բուրժառներ, ոսկե-
հիւս շորջառներ, ամբողջութեամբ ասեղ-
նադործ վարադուրներ, հնդկահայոց դե-
ղաբուսատական մեծարժէք նուէրները եւ-
այլն եւայլն: Գանձարանը ունի թանկարժէք
զոհաստներու ճոխութիւն մը, այնպէս որ 15-
20 վայրկեանի մէջ կարելի է զգեստաւորել
3-400 եպիսկոպոսներ Ս. Պատարագի հա-
մար, ինչպէս մեզ հաւանած էր, 1955-ին,
Երուսաղէմի ներկայ գահակալ Նդիէ Աբք-
Տէրաէրեան, երբ բարձր առաքելութիւնով
մը եկած էր Առտիս Ապպա, Եթովպիա:
Այս գանձատան աւանդները դին չունին,
բարն ու մետաղը դին մը ունին, բայց ետին
կանդնած արուեստը, կամ անկրկնելի ասեղ-
նադործութիւնը դին չունին, ինչպէս
գին չունին Վենետիկի Տոթերու պալատան
առաստաղին նկարները եւ կամ Հռոմի Ս.
Պետրոս Տաճարին Ս. Սեղանի ձեղունին իւ-
ղաներկերը:

Այս վսեմ յիշատակարաններուն տոջեւ
կանդնած՝ ակամայ կը մըմջենք. եթէ իրա-
ւակից պատրիարքարաններու մօտ լուած ըլ-
լար նախանձը, դագրած՝ ընչաքաղցութիւնը
եւ անոնց՝ մասնաւորաբար Յունաց եւ Հա-
յոց միջեւ տիրէր ջրիտոնէական ոգին,
կողմերուն խնայուած պիտի ըլլային հիւժիւ
մտմուռք, սպառիչ աշխատանք եւ միլիոն-
ներու հասնող նուէրի ու կաշառքի գումար-
ներ, որոնք կրնային աւելի լայն բանալ լու-
սոյ դռները եւ մշտաթաւալ պահել մամուլի

անիւները, լոյս աշխարհ բերելու, սերունդ-
ներուն փոխանցելու համար Հայ մտքին դա-
բաւոր վաստակը, Հայ հանճարին ստեղծա-
դործութիւնները եւ լիովին ըզմեաւորելու
համար Ս. Յակոբայ դիմաւորեալներու երկ-
հաղարամեայ անդին զոհողութիւններուն
արդար բերքը:

Եսայի Պատրիարքի շինարարական կիրքը
կը կերպարանափոխէ Հայ Երուսաղէմը,
կ'արձանագրէ պատուարքը նուաճումներ,
բայց դժբախտաբար իր թոխչներու պա-
հուն՝ ան չի կրնար հաշուի առնել զպա-
ղարթի կարգ մը պայմաններ: Ինչպէս կը
դրէ Օրմանեան Պատրիարք, պէտք էր պա-
տահար կուէր, հնարաւորին հետեւել, անհա-
րէն խորչել, եւ արդիւնքէն բարձր ծախքերէ
զոյլանալ: Ան կը վախճանի պարտքով, եւ
իւր յաջորդներուն կը թողու պարտքերու
մղձաւանջը:

1866-ին Ս. Յարութեան Տաճարի գմբէ-
թին նորոգութեան հարցը կրկին կ'աւելկոծէ
հրապարակը: Սուլթան Ապաիւլ Ապիզ (1861-
1876) հին վէճերու կրկնութեան առաջն
առնելու հռանկարով՝ կը հրամայէ նորո-
գութիւնը կատարել պետութեան դանձէն,
նախկին ձեւով եւ առանց փոփոխութեան:
Շինութիւնը կը սկսին 1867-ի Յունուար ամ-
սուն եւ կը վերջանան երկու տարիէն, ա-
ռանց բողոքի, առանց վեհապետի մը սառ-
տումին:

(Շար. 7)

ՎԱՀՐԱՄ ԿԷՕԳՃԵԱՆ